

UDK 811.131.1'366.582

Sladana Stanojević

Univerzitet u Kragujevcu

Filološko-umetnički fakultet

KONTEKSTI RAZVOJA OBLIKA ITALIJANSKIH PROŠLIH VREMENA SA POMOĆNIM GLAGOLOM *AVERE*¹

Sažetak: Italijanska složena vremena sa pomoćnim glagolom *avere* rezultat su više-vekovnog procesa gramatikalizacije, započetog još u okvirima latinskog jezičkog sistema. Reinterpretacija latinskog spoja prezenta glagola *habere* i prošlog participa kao jedinstvene perifrastične konstrukcije koja će u okvirima italijanske glagolske paradigme zameniti latinski perfekat finalizirana je pak tek u periodu razvoja romanskih jezika. Premda precizni konteksti koji su usloveli tok pomenutog procesa gramatikalizacije, kao i uslovi neophodni da bi se on smatrao završenim i dalje predstavljaju predmet debate brojnih studija fokusiranih na ovaj problem, dosadašnja istraživanja ustanovila su značajne pretpostavke o sledu semantičkih, morfoloških i sintaksičkih promena koje su rezultirale današnjim analitičkim formama italijanskih prošlih vremena. Ovaj rad će stoga proveriti dosada uspostavljene postulate vezane za osnovne odlike jezičkih konteksta u kojima je izvršena reanaliza pomenute strukture na primeru proznih dela Đovanija Bokača, jednog od najznačajnijih autora za domen istorijskog razvoja italijanskog jezika.

Ključne reči: italijanski jezik, dijahronija, gramatikalizacija, perifrastične konstrukcije, složena vremena

1. Uvod

Glagolski sistem italijanskog jezika poseduje tri složena prošla vremena: *passato prossimo* (složeni perfekat), *trapassato prossimo* (pluskvamperfekat I) i *trapassato remoto* (pluskvamperfekat II) (Terić, 2009: 23). Sva tri vremena na formalnom nivou zasnivaju se na spoju pomoćnog glagola *avere* ili *essere* i participa prošlog glavnog glagola i na dijahronijskom planu predstavljaju jednu od važnijih inovacija italijanskog jezika u odnosu na latinski sistem. Naime, za latinski, kao pretežno sintetički jezik, složeni oblici vremena nisu karakteristični, ali u istorijskom razvoju italijanskog sistema, usmerenom na zamenu sintetičke analitičkom strukturom predstavljaju jednu od najznačajnijih pojava (La Fauci, 2005: 441).

Treba pak naglasiti da se razvoj oblika sa pomoćnim glagolom *avere*, koji će ovde biti ispitani, u znatnoj meri razlikuje od procesa nastanka formi sa pomoćnim glagolom *essere*. Dok su kao model za stvaranje oblika sa glagolom *essere* poslužile određene forme latinske glagolske paradigme, poput oblika pasiva nekih latinskih vremena, kao i deponentnog i bezličnog perfekta (Terić, 2007: 249–250), forme sa

¹ Rad je napisan u okviru projekta OI 178014 *Dinamika struktura savremenog srpskog jezika*.

pomoćnim glagolom *avere* starijeg su datuma i rezultat su procesa gramatikalizacije perifrastičnih struktura u kojima se javljaju glagol *habere* i prošli particip, započete još u pretklasičnoj epohi (Patota, 2002: 149).

Nastanak i širenje pomenutih perifrastičnih konstrukcija direktna je posledica kompleksnosti oblika latinskog perfekta. Naime, pored morfološke nepravilnosti formi (Salvi & Renzi, 2009: 1432), poteškoće u upotrebi tog vremena se javljaju i na fonološkoj ravni kao posledica zamene kvantiteta kao osnovne distinktivne karakteristike vokala kvalitetom od III veka nadalje, usled čega dolazi do mešanja oblika prezenta i perfekta koji su se razlikovali samo po dužini vokala (Patota, 2002: 44). Ipak, faktor koji je u najvećoj meri ukazao na potrebu stvaranja alternativne forme latinskom perfektu verovatno predstavlja njegova semantička dualnost. Budući da je istovremeno iskazivao i svršene radnje ukorenjene u davnoj prošlosti i sadašnja stanja proizašla iz prošlih radnji (Adams, 2013: 615), perfekat se odlikovao i izvesnom netransparentnošću izraza, koja je neutralizovana preuzimanjem pomenutih rezultativnih značenja od strane novonastale perifrastične konstrukcije koja će u italijanskom sistemu prerasti u *passato prossimo* (Barbato, 2017: 151). Preostala dva vremena razvijaju se kasnije, radi uspostavljanja simetrije u iskazivanju anteriornosti u italijanskoj glagolskoj paradigmi (Terić, 2007: 250).

2. Tipovi konteksta gramatikalizacije

Početna tačka svakog procesa gramatikalizacije ogleda se u semantičkoj promeni, koja pak nije vezana za kodifikovano značenje reči, već za kontekstualno uslovljeno značenje. Početna promena u semantičkom punjenju tiče se, dakle, pragmatičke ravni i uslovljena je postojanjem konteksta koji pospešuje razvoj novog gramatičkog značenja reči (Nicolle, 2011: 402).

Konstatovanje razvijenog gramatičkog značenja u nekoliko primera nije pak dovoljan uslov za ocenjivanje ostvarenosti procesa gramatikalizacije. Razlog tome jeste inherentna postupnost tog procesa čiji je krajnji ishod sistematično širenje novog značenja kroz jezički sistem i govornu zajednicu (Nicolle, 2011: 407).

Hajne (2002: 84–85) izdvaja tri sukcesivne vrste konteksta koji uslovljavaju tok procesa gramatikalizacije: prva faza odnosi se na kontekste u kojima se prvi put javlja novo značenje, ali se istovremeno ne isključuje mogućnost interpretacije strukture koja podleže gramatikalizaciji u originalnom značenju (*bridging contexts*); druga faza podrazumeva određivanje originalnog značenja kao nekompatibilnog sa kontekstom upotrebe i njegovu konsekventnu zamenu novim (*switch contexts*), dok je treća i finalna faza konvencionalizacije, koja se ogleda u širenju novog značenja i eliminaciji njegove zavisnosti od konteksta u kome se javlja.

Dievald (2006: 56–8) proces takođe deli na tri faze: u prvoj se struktura koja se gramatikalizuje javlja u prethodno atipičnim kontekstima upotrebe, stvarajući uslove za nove interpretacije na pragmatičkoj ravni, koje se realizuju u drugoj fazi, u kritičnim kontekstima koji potencijalno mogu dozvoliti dve ili više nediferenciranih

interpretacija značenja; u trećoj fazi dolazi do jasnog odvajanja originalnog i novonastalog gramatičkog značenja, kao i konteksta koji ih podstiču, što označava kraj čitavog procesa.

Ukoliko se prethodno navedene koncepcije sukcesivnosti faza razvoja gramatičkog značenja primene na vladajuće hipoteze o razvoju perifrastične konstrukcije sastavljene od prezenta glagola *habere* i prošlog participia, na čijim osnovama se razvija italijanski složeni perfekat, a zatim, po njegovom modelu, i ostala složena vremena, može se izgraditi precizniji prikaz procesa gramatikalizacije ove strukture.

Početni fokus čitavog procesa gramatikalizacije u pomenutoj strukturi jeste glagol *habere*, čije primarno značenje u latinskom, kao i u modernom italijanskom jeziku, jeste posesivno (Mosti, 2017: 17). Shodno svom semantičkom punjenju, ovaj glagol zahtevao je dopunu u vidu direktnog objekta u akuzativu, a taj objekat je pak mogao biti propraćen prošlim participom u funkciji predikativne dopune (Spijk, 2014: 5–6). U slučajevima kada bi se pomenuta tri elementa – glagol *habere*, direktni objekat i prošli particip – našla u istoj rečenici, bio je zadovoljen uslov za postizanje potencijalne ambivalentnosti značenja.

Ipak, puka dvosmislenost konteksta, kao što se iz prethodno navedenog moglo zaključiti, jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov za razvoj gramatičkog značenja. Da bi se proces nastavio, neophodno je izolovati i jasno razgraničiti izvorno i novonastalo značenje (Ramat, 2010: 105). U literaturi usmerenoj na ispitivanje dijahronijskih procesa putem kojih nastaju italijanska složena vremena tačni konteksti koji su prvobitno usloveli gramatikalizaciju dugo su bili predmet debate, a preovlađujuća pretpostavka tu ulogu pripisuje glagolima materijalne i mentalne akvizicije (Adams, 2013: 621), percepcije i kognicije (De Acosta, 2006: 182; Pinkster, 1987: 204). U prilog pomenute hipoteze ide i činjenica da je jedno od važnijih i frekventnijih figurativnih značenja glagola *habere* vezano za mentalnu akviziciju (Mosti, 2017: 93), te da takav razvoj odgovara jednoj od osnovnih odlika gramatikalizacije kao pojave, odnosno progresivnom razviku sve apstraktnijih značenja (Traugott, 2017: 3). U drugoj fazi gramatikalizacije, novo značenje ograničeno je, dakle, na kontekste u kojima se javljaju pomenute vrste glagola, s tim što je važno naglasiti da ni u restriktivnim ili izolujućim kontekstima novo značenje neće neophodno uvek biti prisutno (Diewald, 2006: 22).

Za finalizaciju procesa od ključnog značaja je učestalost upotrebe konstrukcije u produkciji govornika (Traugott, 2011: 27), koja rezultira njenom konvencionalizacijom i širenjem van prethodno preciziranih konteksta (Lightfoot, 2011: 445).

3. Morfološki i sintaksički faktori gramatikalizacije

Premda se prethodni odeljak prevashodno fokusirao na semantičke odlike procesa gramatikalizacije strukture *habeo* + prošli particip, budući da u načelu svaki proces gramatikalizacije podrazumeva interakciju promena na svim jezičkim nivoima (Norde, 2011: 476), neki od ključnih uslova koji moraju biti zadovoljeni kako bi proces mogao napredovati su morfosintaksičke prirode.

Prvi takav uslov tiče se odnosa glagola *habere* i participa prošlog. Kako u okvirima gramatikalizacije vrlo često efekti samog procesa ne utiču isključivo na njegov primarni fokus, već i na strukture u kojima učestvuje, tako i ovde možemo govoriti o dva međusobno uslovljena procesa: s jedne strane glagol *habere* zamenjuje svoje leksičko značenje gramatičkim (Sweetser, 1988: 392), što uslovljava redistribuciju semantičkog punjenja unutar cele konstrukcije, transformišući particip u glavnog nosioca značenja (Spijk, 2004: 7). Takav razvoj na semantičkom planu povezan je i sa primarnim uslovom interpretacije konstrukcije kao jedinstvene – istovetnošću subjekta glagola *habere* i prošlog participa (Lazzeroni, 2013: 43). Potreba za jedinstvenošću subjekta konstrukcije predstavlja takođe dodatni argument u prilog ulozi glagola percepcije i kognicije u uslovljavanju inovativne interpretacije značenja konstrukcije. Uzmimo za primer izraz *habeo litteram scriptam*, koji često figurira u istorijskim gramatikama kao prototipski model konstrukcije iz koje će proizaći italijanski složeni perfekat (Terić, 2007: 249). Ovaj primer ne samo da dozvoljava kao logičnu i interpretaciju „imam napisano pismo“, odgovarajuću originalnom posesivnom značenju glagola *habere* i gramatikalizovano značenje „napisao sam pismo“, već dozvoljava i dvojako shvatanje subjekata glagola *habere* i participa, budući da se može protumačiti ili da je osoba u čijem je posedstvu pismo isto i napisala, ili da je pismo napisano od strane nekog drugog nepreciziranog lica. Iz priloženog se može zaključiti da bi ovakav primer morao pripadati drugoj fazi procesa gramatikalizacije. S druge strane, primer sa glagolom percepcije *habeo visum hominem*, pruža drugačije mogućnosti: dok je gramatikalizovano značenje „video sam čoveka“ sasvim prihvatljivo, interpretacija „imam čoveka koji je viđen“ postaje neprihvatljiva na semantičkom nivou, a ne dozvoljava ni tumačenje subjekata participa i glagola kao različitih.

Još jedna važna pojava koja je doprinela gramatikalizaciji konstrukcije jeste promena reda reči, koja se ogleda u prelasku sa latinskog redosleda u kome objekat prethodi predikatu na romanski u kome mu sledi (Barbato, 2017: 161). Promena reda reči poseduje dvostruki značaj u kontekstu razvoja perifrastičnih konstrukcija sa glagolom *habere*, jer istovremeno doprinosi fiksiranju položaja pomoćnog glagola ispred glavnog, u skladu sa preovlađujućim pravilom u jezicima redosleda S-P-O, i pomaže tumačenje jedinstvenosti strukture, koje je prethodno bilo otežano usled uvođenja objekta između pomoćnog glagola i participa, postavljajući objekat u postverbalnu poziciju i dozvoljavajući njegovo koreliranje sa celokupnom formom novonastalog vremena (Adams, 2013: 649).

4. Korpus i osnove istraživanja

Za potrebe ovde predstavljenog istraživanja sprovedena je analiza primera složenih prošlih vremena u delima Đovanija Bokača prisutnih u korpusu MIDIA (*Morfologia dell'italiano in diacronia*). Pri prikupljanju primera, najpre su izdvojeni svi oni u kojima je *avere* klasifikovano kao pomoćni glagol, nakon čega su eliminisani svi primeri koji nisu pripadali kategoriji prošlih vremena kako bi se dobio konačan broj od 251 primera koji su podvrgnuti analizi.

Razlozi zbog kojih je odlučeno da predmet rada budu upravo Bokačova dela su višestruki. Pored najočiglednijeg motiva, koji se ogleda u ogromnom značaju koji su Bokačova dela imala za istorijski razvoj italijanskog jezika na različitim nivoima jezičkog sistema, treba napomenuti da je njegova proza postavila trajni model pisanja na italijanskom (Marazzini, 199), čija je relevantnost neraskidivo vezana sa prirodom samih dela (a prevashodno Dekameron), koja pružaju primer upotrebe jezika u najrazličitijim komunikativnim kontekstima i registrima – od stilistički i lingvistički kompleksnih pasusa, bliskih latinskom modelu do dijaloški ustrojenih epizoda koje podražavaju modele govornog jezika (Marazzini, 201–2).

U dosadašnjem toku rada objašnjene su osnove vodećih hipoteza o nastanku formi složenih vremena sa glagolom *avere* dijahronijskim procesom transformacije latinskih perifrastičnih konstrukcija. Ideja ovog rada jeste da te hipoteze, većinski vezane za početak procesa gramatikalizacije pomenutih struktura još u okvirima latinskog sistema primeni na tekstove iz ranije faze razvoja italijanskog, te da proveri u kojoj meri rezultati dobijeni ispitivanjem primera izdvojenih iz Bokačovih proznih dela iz 14. veka odgovaraju pretpostavkama postuliranim od strane relevantne literature.

Osnovna pitanja na koja će analiza pokušati da odgovori tiču se dostignutog stepena u procesu gramatikalizacije u pomenutoj epohi, usklađenosti morfoloških, sintaksičkih i semantičkih odlika pronađenih primera sa opšteprihvaćenim hipotezama, kao i određivanja markera finalizacije gramatikalizacije.

5. Analiza i rezultati

5.1. Određivanje faze procesa gramatikalizacije

Kao što je prethodno napomenuto, proces gramatikalizacije kojim nastaju italijanska prošla vremena u trenutku razvoja romanskih sistema i dalje traje, dostižući svoju krajnju tačku tek u okvirima pojedinačnih romanskih jezika, i dajući pritom neujednačene rezultate (Squartini, 2018: 80). Shodno tome, sprovođenju ovog istraživanja pristupljeno je sa pretpostavkom da će prevlađujuća većina pronađenih primera moći da bude klasifikovana u drugu ili treću fazu gramatikalizacije. Analiza korpusa opravdala je tu pretpostavku, pronašavši samo jedan primer koji bi, pored temporalne vrednosti, mogao biti protumačen i u skladu sa značenjem originalne perifrastične konstrukcije.

(1) [...] il quale d'una sua donna *un figliuolo ebbe chiamato* Girolamo [...] (Decameron, dan IV, 8. novela, paragraf 3)

(2) [...] il quale, tra più altri figliuoli, *una figliuola aveva*, nominata Andreuola [...] (Decameron, IV, 6, par. 3)²

Primer (1) dozvoljava dvojaku interpretaciju: *ebbe* bi moglo biti viđeno bilo kao punoznačni glagol čiji je objekat imenička sintagma *un figliuolo*, dok prošli particip *chiamato* predstavlja predikativnu dopunu objekta, ali bi jednako validno bilo i tu-

² Oznake položaja navedenih primera u originalnom tekstu preuzete su iz korpusa MIDIA.

mačenje *ebbe* i *chiamato* kao jedinstvene strukture sa značenjem anteriornosti, koja poseduje objekat *figluolo* i zajednički subjekat. Za razliku od prvog primera, primer (2), koji takođe sadrži glagol imenovanja, uz koji je prisustvo predikativa uobičajeno (Squartini, 2018: 131), ne pruža mogućnost dvostuke interpretacije, jasno razdvajajući upotrebom zareza predikat *aveva* od prošlog participa *nominata* sa funkcijom predikativne dopune.

Iako treba naglasiti da distribucija primera u okvirima konteksta gramatikalizacije nikada nije u potpunosti ujednačena i definisana sa potpunom sigurnošću (Diewald, 2006: 56), već zavisi od konkretnog konteksta realizacije, kao i receptivne i produktivne aktivnosti govornika (Traugott, 2011: 26), kao neophodan i dovoljan uslov za svrstavanje preostalih primera u naredne dve faze procesa gramatikalizacije može se uzeti tumačenje istovetnosti subjekata pomoćnog glagola i participa (Spijk, 2014: 9). Još jedna poteškoća koja se javlja pri pokušaju preciznog definisanja dostignutog razvoja gramatikalizovane strukture vezana je za razdvajanje faze kritičnih konteksta od stupnja konvencionalizacije, budući da u ovom slučaju gramatikalizacija predstavlja dijahronijski proces čija se rekonstrukcija vrši gotovo isključivo na osnovu dostupne pisane dokumentacije (Heine, 2002: 83), te je u nedostatku kompletnih znanja o interpretaciji govornika teško dati tačan sud o dostignutom stepenu rasprostranjenosti strukture unutar jezičkog sistema (Diewald, 2006: 67).

5.2. Ispunjenost morfosintaksičkih uslova

Kao što je već nagovešteno, za razvoj i konsolidaciju perifrastičnih struktura sa *avere* od velikog, mada ne neophodno presudnog značaja bio je razvoj novog reda reči u romanskim jezicima, koji je sledio model S-P-O. Način na koji je ova transformacija uticala na reinterpretaciju pomenutih struktura vrlo je direktan: dok je u latinskom particip imao bilo atributivnu bilo predikativnu funkciju, u kojoj se nije mogao javiti bez pravog objekta, predstavljajući njegovu dopunu (Spijk, 2014: 22), a glagol *habere* neophodno bio punoznačan (Barbato, 2017: 149), težnja ka pomeranju objekta u postverbalnu poziciju dozvolila je reinterpretaciju spoja pomoćnog glagola i participa prošlog kao jedinstvene strukture (De Acosta, 2006: 186) u kojoj je particip nosilac funkcije predikata (La Fauci, 2009: 44), a *habere* pomoćni glagol koji se slaže sa subjektom rečenice (La Fauci, 2009: 54).

Prelazak na novi redosled reči podrazumeva i postepenu težnju ka postavljanju pomoćnog glagola ispred glavnog glagola (Barbato, 2017: 161), što dodatno olakšava semantičku reinterpretaciju konstrukcije kao jedinstvene forme sa jednim subjektom. Treba pak naglasiti da je fiksiranje položaja konstituenata bio dugotrajan proces, te je, recimo, za kasne faze latinskog bilo uobičajeno prisustvo znatnih varijacija u položaju objekta, pomoćnog glagola i participa ne samo u govoru nižih klasa, već i u pisanom jeziku, a vrlo često čak i u okvirima pojedinačnih dela (Adams, 2013: 837–838).

Takve varijacije bile su prisutne i u ranim fazama razvoja romanskih jezika, što pokazuju i rezultati ovog istraživanja (Adams, 2013: 648). Od sveukupnog broja pronađenih primera u 118 pravi objekat prethodi predikatu, na osnovu čega bi

se moglo zaključiti da postoji izvesna težnja ka postavljanju objekta u preverbalnu poziciju. Međutim, većina pomenutih primera odnosi se na nenaglašene zamenice u proklitičkom položaju. Tek u 28 primera objekat je imenica ili imenička sintagma koja prethodi predikatu.

Posebno su pak interesantni primeri u kojima varijaciju u položaju doživljavaju istovremeno pomoćni glagol, particip i objekat. Izdvojena su 22 takva primera koji prate sledeće strukture: objekat – particip – pomoćni glagol (3), particip – pomoćni glagol – objekat (4), pomoćni glagol – objekat – particip (5) i particip – objekat – pomoćni glagol (6).

(3) Questa misera valle è quella corte che tu chiami d'Amore; e *quelle bestie, che udite hai* [...] (Corbaccio, par. 46)

(4) *Udito hai il cielo* e la terra suggiogata dal mio figliuolo negl'iddii e negli uomini. (Elegia di Madonna Fiammetta, I, 17, par. 2)

(5) [...] poi che i vittoriosi *ebbero la città riformata* secondo il loro giudicio [...] (Trattello in laude di Dante, par. 23)

(6) Il santo frate che *confessato l'avea* [...] (Decameron, I, 1, par. 55)

Pored pomenutog, u prilog prisustvu varijacije govori i 6 primera u kojima su pomenuta tri elementa razdvojena uvođenjem nepravog objekta (7), priloga ili priloških odredbi (8).

(7) E chi dubita che i Mantovani [...] *non avessero a lui fatta onorevole sepoltura* (Trattello in laude di Dante, par. 34)

(8) Io *ho più volte udito* che negli altri i piaceri sono nel principio levissimi (Elegia di Madonna Fiammetta, I, 9, par. 1)

5.3. Ispunjenost semantičkih uslova

U okviru procesa gramatikalizacije, promene sprovedene na jednom jezičkom nivou generalno podrazumevaju izvesne transformacije i u ostalim jezičkim domenima. Tako morfosintaksičke promene koje su razmatrane u prethodnom odeljku neophodno povlače i promene na semantičkoj ravni (Eckardt, 2011: 390). Prema tome, dok je promena vladajućeg reda reči doprinela napretku procesa gramatikalizacije razmatranih struktura na morfološkom nivou, semantička reinterpretacija koja je usledila i koja je s jedne strane podrazumevala razvoj gramatičkog značenja glagola *avere*, a sa druge odgovarajući razvitak semantičkog punjenja participa i interpretaciju istog kao glavnog glagola konstrukcije uslovia je percepciju istovetnosti subjekata glagola *avere* i participa, ključni uslov za rađanje nove konstrukcije (Adams, 2013: 617).

U literaturi preovlađuje stav da glagoli kod kojih najpre biva uslovljeno kategoričko shvatanje istovetnosti subjekata pomoćnog glagola i participa pripadaju trima kategorijama: glagolima sa značenjem promene stanja objekta (Pinkster, 1987: 200), percepcije i kognicije (De Acosta, 2006: 186) i materijalnog ili mentalnog sticanja (Adams, 2013: 620). Interesantno je pak da se neka od tih značenja poklapaju i sa originalnim značenjem posedovanja glagola *habere* u latinskim konstrukcijama (La

Fauci, 2005: 446), ali i sa njegovim apstraktnim značenjem sticanja zarade ili koristi (Mosti, 2017: 93).

Budući da je širenje upotrebe na kontekste van originalnog kritičnog konteksta u kome se javlja novo značenje osnovna odlika ulaska u fazu konvencionalizacije (Ramat, 2010: 104), fokus analize sprovedene u ovom istraživanju na polju semantike ticao se ispitivanja mere u kojoj su u izdvojenim primerima prisutni glagoli iz prethodno navedenih triju grupa.

U analiziranim formama prošlih vremena zastupljeno je 107 različitih glagola, od kojih se samo dvanaest javlja u 5 ili više primera. Najzastupljeniji je glagol *fare* sa značenjem *činiti*, čija se učestalost može pripisati prisustvu većeg broja faktitivnih konstrukcija među zabeleženim primerima. Pored njega, među najfrekventnijim glagolima nalazi se veliki broj onih koji bi se lako mogli svrstati u pomenute grupe. Od glagola percepcije izuzetno su česti *vedere* (videti) i *udire* (čuti), od glagola kognicije *sapere* (znati), *conoscere* (poznavati), *sostenere* (tvrditi) i *pensare* (misliti), među glagolima akvizicije tu su *avere* (imati) i *prendere* (uzeti).

Međutim, premda je prisustvo pomenutih kategorija glagola prilično učestalo, što govori u prilog pretpostavci da su se upravo u njihovim okvirima najpre razvile perifrastične konstrukcije, ne može se zanemariti zastupljenost drugih grupa glagola, poput glagola govorenja *dire* (reći), *rispondere* (odgovoriti), *raccontare* (ispričati) i *parlare* (govoriti), modalnih glagola *volere* (hteti) i *potere* (moći) i glagola za izricanje dopuštanja, kakvi su *consentire* (dopustiti) i *concedere* (dozvoliti). Učestalost i semantička raznovrsnost zabeleženih glagola svedoče o širokoj kontekstualnoj rasprostranjenosti upotrebe konstrukcije i, u skladu sa odlikama toka gramatikalizacije, govore u prilog klasifikaciji analiziranih primera u finalnu fazu procesa.

5.4. Markeri finalizacije procesa gramatikalizacije

U literaturi fokusiranoj na ispitivanje procesa nastanka italijanskih složenih vremena uslovi koji bi označili izvršenost gramatikalizacije dugo su bili predmet rasprave. Ipak, posebno se izdvajaju tri uslova morfosintaksičke prirode. Pinkster (1987: 204) navodi nedostatak ili izostavljanje objekta kao potvrdu kategorizacije *habere* kao pomoćnog glagola, i samim time konstrukcije kao jedinstvene, zapažajući i da rečnične dopune u funkciji objekta ne mogu zavisiti samo od glagola *habere*, već se neophodno odnose na celu konstrukciju. De Akosta (2006: 193) pomenutom dodaje i izostanak slaganja participa prošlog sa pravim objektom kao oznaku kraja procesa gramatikalizacije.

U slučaju prva dva predloga markera finalizacije procesa gramatikalizacije, motivacija za njihovo imenovanje je jasna: budući da particip u originalnoj konstrukciji sa glagolom *habere* učestvuje u svojstvu objekatskog predikativa, u kontekstu u kome je pravi objekat izostavljen, a particip prisutan, očigledno je da je već izvršena reanaliza njegove funkcije. Isto važi i za slučaj u kome funkciju objekta vrši objekatska rečenica.

Među prikupljenim primerima pronađeno je 13 u kojima objekat nije prisutan, ali samo u sledeća četiri slučaja javljaju se primeri sa prelaznim glagolima.

(9) [...] *hai detto* di sì di quella cosa che laida ti sarebbe a tornare adietro (Filocolo, II, 17, par. 1)

(10) *Aveva detto* Alcesto, e Acaten irato già volea rispondere, quando le donne [...] gli puosero silenzio. (Commedia delle Ninfe fiorentine, XV, par. 1)

(11) Ma chi *avesse* in questa medesima epistola *letto*, avrebbe potuto vedere di quali versi san Girolamo avesse inteso (Esposizioni sopra la Comedia di Dante, I, par. 42)

(12) [...] ma per ciò che in altra parte più distesamente di questo *abbiamo scritto*, basti questo averne detto al presente [...] (Esposizioni sopra la Comedia di Dante, I, par. 54)

Izostavljanje objekta u italijanskom jeziku generalno podrazumeva restriktivnija pravila od onih koja su važila u latinskom sistemu (Luraghi, 1997: 4). Osnovna težnja u ranom italijanskom jeste da se objekat može izostaviti kada ima neodređeno značenje, kada mu je antecedent cela rečenica ili u naporednim rečenicama sa zajedničkim objektom. Ipak, kada je precizno definisan, kao što je slučaj u većini zabeleženih primera, najčešće neće biti izostavljen (Salvi & Renzi, 2009: 128–130).

Treba pak naglasiti da izostanak objekta nije relevantna pojava isključivo za procenu kompletnosti procesa gramatikalizacije, već i da predstavlja neophodan uslov za konsolidovanje distribucije pomoćnih glagola u italijanskim složenim vremenima, budući da gubljenje potrebe za objektom omogućava upotrebu pomoćnog glagola *avere* i sa neprelaznim inergativnim glagolima (Eckardt, 2011: 392; La Fauci, 1984: 40).

Primeri u kojima figuriraju rečenične dopune nešto su brojniji. Ima ih 33 i podrazumevaju objekatske rečenice sa glagolima opažanja, mišljenja, govorenja, dopuštanja, osećanja, kao i konstrukcije sa modalnim i kauzativnim glagolima. Kao što se može videti iz narednih primera, rečenice se javljaju i u eksplicitnom i u implicitnom obliku, a odlikuje ih i pretežna stabilnost u redosledu elemenata, budući da rečenica u gotovo svim primerima prati glagol koji je uvodi.

(13) Io *ho* più volte *udito che negli altri i piaceri sono nel principio levissimi*, ma poi [...] si fanno gravi. (Elegia di Madonna Fiammetta, I, 9, par. 1)

(14) [...] e molte volte *aveva desiderato d'aver* cotali insalatuzze d'erbucce, come le donne fanno quando vanno in villa. (Decameron, I, 1, par. 18)

Na osnovu prisustva prethodno razmatranih markera finalizacije procesa gramatikalizacije, moglo bi se tvrditi da je proces izvršen u navedenim primerima, ali neophodno je napomenuti da finaliziranost procesa u jednom primeru ne znači neophodno da je proces izvršen u svim primerima koji poseduju iste ili slične odlike. Kako bi se sa sigurnošću moglo tvrditi da je proces priveden kraju ključno je da uslovi za klasifikaciju procesa kao završenog budu prisutni u što većem broju primera.

Do najinteresantnijih rezultata došlo se pak pri ispitivanju trećeg markera finalizacije procesa – slaganja participa sa pravim objektom. U istorijskom razvoju perifrastičnih konstrukcija osnovna težnja, koja je i rezultirala današnjim formama, bila je usmerena ka redukovanju slaganja, posebno u slučajevima kada se objekat nalazi u postverbalnoj poziciji (La Fauci, 1989: 232). U starom jeziku pak slaganje je bilo uobičajeno u kontekstima u kojima je pravi objekat prisutan (Salvi & Renzi, 2009: 563).

U toku istraživanja pronađen je 81 primer u kome je slaganje markirano, odnosno particip se nalazi u ženskom rodu jednine ili množine, ili muškom rodu množine.

ne. Ostatak primera podrazumevao je prisustvo participa u neutralnoj formi muškog roda jednine, što, međutim, ne mora neophodno značiti da većinu primera ne odlikuje prisustvo slaganja (Loporcaro, 2010: 236), budući da samo u tri primera slaganje nije izvršeno tamo gde je za to bilo uslova.

(15) Io manifestamente conosco ne' sembianti e negli atti di costoro la fiamma di che elli *hanno acceso i cuori* [...] (Filocolo, II, 5, par. 1)

(16) Omai la fama del nostro antico sangue non perirà, poi che gl'iddii ci *hanno concesso degna erede* [...] (Filocolo, II, 10, par. 1)

(17) [...] non *hai avuto* del presente poeta *cura*; ma l'hai da te cacciato, sbandito e privatolo, se tu avessi potuto, del tuo sopranoime (Trattatello in laude di Dante, par. 33)

Premda je broj primera u kojima se javlja izostanak slaganja vrlo mali, interesantno je da pravi objekat u sva tri slučaja sledi predikat, te je eliminacija slaganja u skladu sa prethodno iznesenom razvojnom težnjom.

Iako pomenuta tendencija može navesti na zaključak da prisustvo ili izostanak slaganja zavise od položaja objekta, u starom jeziku situacija nije tako jednostavna (Loporcaro, 2010: 226). Na primer, u većini analiziranih primera u kojima je slaganje markirano, u funkciji objekta nalazi se imenica ili imenička sintagma. U 28 primera objekat prethodi predikatu (18), dok mu u preostalih 43 primera sledi (19).

(18) [...] come al giovane il dolore *la vita aveva tolta*, così a costei tolse. (Decameron, IV, 8, 16)

(19) [...] per potere aiutare i poveri di Cristo, *ho fatte mie piccole mercatantie* e in quelle ho disiderato di guadagnare. (Decameron, I, 1, par. 24)

Pored navedenog, analiza je potvrdila obavezno prisustvo slaganja sa nenaglašenim akuzativnim zamenicama trećeg lica jednine (20), partitivnom rečcom *ne* (21) i u slučajevima u kojima se pravi objekat nalazi između pomoćnog glagola i participa (22) (Salvi & Renzi, 2009: 564–565).

(20) [...] belle e laudevole usanze, delle quali oggi niuna ve n'è rimasa, mercé della avarizia che in quella con *le ricchezze* è cresciuta, la quale tutte *l'ha discacciate*. (Decameron, VI, 9, par. 3)

(21) *De' così fatti e de' più spaventevoli* assai *n'ho* già *veduti* [...] (Decameron, IV, 6, par. 6)

(22) Invano si porgono aiuti o consigli alle sue forze, se egli *ha ferma radice presa* nel cuore di colui che ha lungamente amato. (Trattatello in laude di Dante, par. 17)

Dok se za prva dva markera finalizacije vezana za odsustvo objekta može reći da je analizom primera zaključeno da su u većoj ili manjoj meri prisutni slučajevi u kojima se gramatikalizacija može smatrati završenom, isto se na osnovu priloženog ne može tvrditi o faktoru slaganja, čije je prisustvo u analiziranim primerima preovlađujuće. Na osnovu uzorka primera koji je ovde obrađen nije moguće sa sigurnošću tvrditi koji od tri markera finalizacije je najprikladniji za procenu faze razvoja gramatikalizacije, ali rezultati govore u prilog ideje da su se uslovi posedovanja rečnične dopune i izostavljanja objekta znatno ranije ostvarili od uslova eliminacije slaganja, čiji se ostaci čak mogu naći u upotrebi u modernom jeziku, premda isključivo u izuzetno formalnim i arhaičnim registrima (Squartini, 2018: 66).

6. Zaključak

Razvoj italijanskih složenih vremena sa pomoćnim glagolom *avere* predstavlja jedan od najzanimljivijih i najznačajnijih procesa u kontekstu istorije italijanskog jezika. Precizne karakteristike njegovog toka u okvirima latinskog jezika ili romanskih sistema još uvek nisu u potpunosti definisane, što je delom posledica same prirode dijahronijskih istraživanja, oslonjenih na pisani jezik i generalno lišenih mogućnosti spoznavanja gledišta govornika naspram upotrebe jezičkih elemenata (Diewald, 2006: 11). Ipak, rekonstrukcija procesa nastanka modernih jezičkih formi neophodna je za sticanje potpunijeg razumevanja težnji jezičkog sistema (Heine, 2002: 83).

Kroz analizu Bokačovih dela ovaj rad pokušao je da pruži presek stanja procesa gramatikalizacije započetog u govornom latinskom i završenog u okvirima romanskih jezika u ranoj fazi razvoja italijanskog, posvećujući posebnu pažnju morfosintaksičkim i semantičkim uslovima koji su odredili njegov tok i obeležili njegove krajnje granice.

Na semantičkom nivou istraživanje je iznedrilo rezultate koji govore u prilog značaju semantičkih konteksta glagola percepcije, kognicije i mentalne akvizicije (Adams, 2013: 620) kao izolujućih konteksta koji su uslovlili razvoj perifrastičnih konstrukcija u današnje forme. Istovremeno, raznovrsnost glagola koji učestvuju u ovim konstrukcijama u 14. veku, svedoči o naprednoj fazi konteksta gramatikalizacije.

Na morfosintaksičkoj ravni značajan je, ali ne i presudan uticaj fiksiranja novog redosleda reči, koji olakšava gramatikalizovanu interpretaciju analizirane konstrukcije, ali je ne sprečava u slučajevima u kojima su prisutna odstupanja u odnosu na novi red reči.

Najznačajniji zaključci tiču se sleđa finalnih markera gramatikalizacije predloženih od strane literature. Dok je za uslov izostavljanja objekta i posedovanja rečenične dopune pronađen izvestan manje ili više ograničen broj primera, na osnovu čega se može zaključiti da su u određenim slučajevima ovi uslovi bili ispunjeni još u ranim fazama jezičkog razvoja, isto ne važi za uslov izostanka slaganja između prošlog participa i objekta, premda su začeci ostvarenja tog uslova nagovešteni kroz tri primera u kojima je i on ispunjen. Na osnovu nivoa ispunjenosti pomenutih uslova za označavanje procesa gramatikalizacije kao završenog može se, dakle, zaključiti da je najkasnije ispunjen uslov eliminacije slaganja prošlog participa i objekta.

Literatura

- Adams, J.N. (2013). *Social variation and the Latin language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barbato, M. (2017). *Le lingue romanze: Profilo storico-comparativo*. Gius. Laterza & Figli Spa.
- De Acosta, D. (2006). <Have+ Perfect Participle> in Romance and English: Synchrony and Diachrony (Doctoral dissertation). Cornell University, dostupno na: <<https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/2929/finaldiss.pdf?sequence=1>> [13.07.2018.]

- Diewald, G. (2006). Context types in grammaticalization. In *Sixth Annual Meeting of the Gesellschaft für Semantik*, 53–67.
- Eckardt, R. (2011). Grammaticalization and semantic change, in H. Narrog & B. Heine (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (389-400). Oxford: Oxford University Press.
- Heine, B. (2002). On the role of context in grammaticalization. *Typological studies in language*, 49, 83–102.
- Krug, M. (2011). Auxiliaries and grammaticalization, in H. Narrog & B. Heine (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (547-558). Oxford: Oxford University Press.
- La Fauci, N. (1984). Ausiliari. *RID. Rivista Italiana di Dialettologia*, 8(8), 205–219.
- La Fauci, N. (1989). Ausiliari perfettivi e accordo del participio passato in italiano e in francese, In F. Foresti et al. (a cura di), *L'italiano tra le lingue romanze. Atti del XX Congresso SLI (Bologna, 25–27 settembre 1986)*, Roma (pp. 213–242).
- La Fauci, N. (2009). *Compendio di sintassi italiana*. Bologna: Il Mulino.
- La Fauci, H. (2005). Il fattore habeo. Prolegomeni a una nuova considerazione delle genesi del perfetto e del futuro romanzi, in S. Kiss, L. Mondin & G. Salvi (Eds.), *Latin et langues romanes. Études de linguistique offertes à József Herman à l'occasion de son 80e anniversaire*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 441–451.
- Lazzeroni, R. (2013). I percorsi del mutamento: categorie scalari e sincretismo degli ausiliari. *Studi e Saggi Linguistici*, 51(1), 33–52.
- Lightfoot, D. (2011). Grammaticalization and lexicalization, in H. Narrog & B. Heine (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (438-449). Oxford: Oxford University Press.
- Loporcaro, M. (2010). The logic of Romance past participle agreement. In: D'Alessandro, R.; Ledgeway, A.; Roberts, I. *Syntactic Variation. The Dialects of Italy* (225–243). Cambridge.
- Luraghi, S. (1997). Omission of the direct object in Latin. *Indogermanische Forschungen*, (102), 239–257.
- Marazzini, C. (1997). *La lingua italiana. Profilo storico*. Bologna: Il Mulino.
- MIDIA. Morfologia dell'Italiano in DIACronia, dostupno na: <http://www.corpusmidia.unito.it/>.
- Mosti, R. (2017). La voce AVERE del TLIO. *Bollettino Dell'Opera Del Vocabolario Italiano XXII* (2017), 17–80.
- Nicolle, S. (2011). Pragmatic aspects of grammaticalization, in H. Narrog & B. Heine (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (401-412). Oxford: Oxford University Press.
- Norde, M. (2011). Degrammaticalization, in H. Narrog & B. Heine (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (475-490). Oxford: Oxford University Press.
- Patota, G. (2002). *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano*. Bologna: Il Mulino.
- Pinkster, H. (1987). The strategy and chronology of the development of future and perfect tense auxiliaries in Latin, *Historical development of auxiliaries*, 35, 193–223.
- Ramat, A. (2010). Nuove prospettive sulla grammaticalizzazione, *AION*, 30-I, 87–128.

- Salvi, G, Renzi L. (2009). *Grammatica dell'italiano antico*, Bologna: Il Mulino.
- Spijk, Y. V. (2014). *L'evoluzione morfosintattica dei tempi verbali perifrastici nelle lingue romanze: la significatività dei ruoli tematici* (Bachelor's thesis), dostupno na: <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/297434> [13.08.2018.]
- Squartini, M. (2018). *Il Verbo*. Roma: Carocci editore.
- Sweetser, E. E. (1988). Grammaticalization and semantic bleaching, *Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 14, 389–405.
- Terić, G. (2007). *Istorija italijanskog jezika*. Beograd: Filološki fakultet. La
- Terić, G. (2009). *Sintaksa italijanskog jezika*. Beograd: Filološki fakultet.
- Traugott, E. (2017). Semantic Change, in *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*, dostupno na; <http://linguistics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-9780199384655-e-323> [10.07.2017.]
- Traugott, E.C. (2011). Grammaticalization and mechanisms of change, in H. Narrog & B. Heine (Eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (19-30). Oxford: Oxford University Press.

Sladana Stanojević

DEVELOPMENTAL CONTEXTS OF THE FORMS OF ITALIAN PAST TENSES WITH THE AUXILIARY *AVERE*

Summary

Italian complex past tenses which take the auxiliary verb *avere* are the result of a centuries-long process of grammaticalization, initialized within the confines of the Latin language system. The reinterpretation of the Latin construct that consisted of the present tense of the verb *habere* and the past participle as a single periphrastic construction that would supplant the Latin perfect tense within the Italian verb paradigm was finalized only in the period of emergence of the Romance languages. Although the precise contexts that conditioned the course of the aforementioned process of grammaticalization, as well as the conditions necessary for it to be considered finalized still represent a topic of discussion for numerous studies focused on this question, the ones conducted so far have established important hypotheses regarding the sequence of semantic, morphological and syntactic changes that resulted in the existing analytical forms of Italian past tenses. Therefore, this article will verify the established postulates attached to the primary characteristics of the linguistic contexts in which the reanalysis of the aforementioned structures was carried out, applying them to the works of Giovanni Boccaccio, one of the most significant authors for the historical development of Italian.

sladjana.stanojevic@filum.kg.ac.rs